I.4
2019

ANADOLU - Ek Dizi
ANATOLIA - Supplement Series

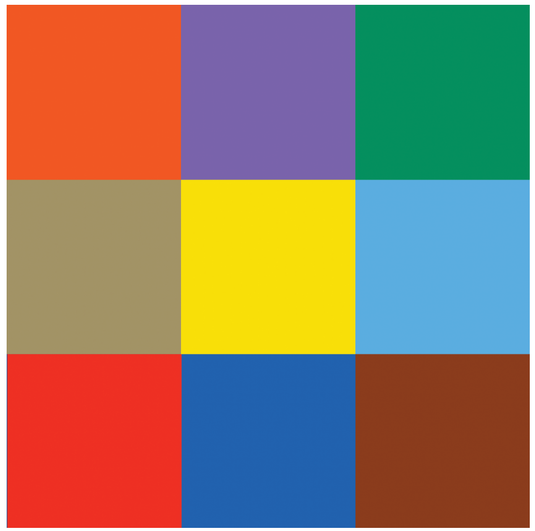
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Arkeoloji Bölümü Dergisi

KÜLTÜRLERİN BAĞLANTISI

Başlangıcından Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakın Doğuda Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler

CONNECTING CULTURES

Trade and Interconnections in the Ancient Near East from the Beginning until the End of the Roman Period

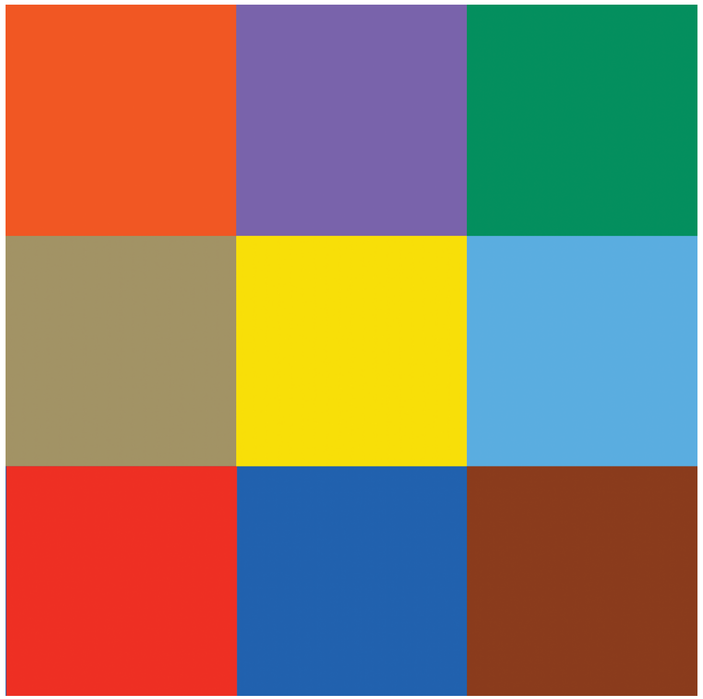
Vasıf ŞAHOĞLU - Müge ŞEVKETOĞLU - Yiğit H. ERBİL
Editörler / Editors

Ek Dizi I.4

ANADOLU
ANATOLIA

Supplement Series I.4

Ankara 2019

ISSN: 0570-0116

Ankara Üniversitesi Basımevi
http://basimevi.ankara.edu.tr

KÜLTÜRLERİN BAĞLANTISI
Başlangıcından Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakın Doğuda Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler
CONNECTING CULTURES
Trade and Interconnections in the Ancient Near East from the Beginning until the End of the Roman Period

BÖLGELERÜSTÜ GÜÇLER ARASINDA BÖLGESEL DENGE ARAYIŞI

MÖ 5.-1. Yüzyıllar Arasında Kıbrıs'ın Doğu Akdeniz'deki Konumu ve Çevresindeki Devletlerin Birbirleriyle Olan İlişkilerinde Oynadığı Rol

Mustafa H. Sayar

Abstract

The island of Cyprus was in an intense cultural and political interaction with the Aegean and Mediterranean World since 3rd Millennium BC. The continuity of the semi-autonomous poleis on the island until the beginning of the 3rd Century BC and the use of syllabic writing of Cyprus until the 2nd Century BC prove the existence of this cultural communication between the East Mediterranean, Asia Minor and the Aegean World.

Cyprus was under the control of the Persian Empire, ruled by the Achaemenid Dynasty from 525 to 333 BC. During the Persian Wars which continued during 5th Century BC among the Greek city-states, Cyprus had the outmost importance for the Persian fleet for its geostrategic position.

During the share fight of Alexandre's generals after his death in 323 BC, Cyprus became the central point of the general Ptolemy's dominium and was under the control of Ptolemies since 294 BC. The Ptolemaic ruler assigned to the island was stationed in Paphos. The island played again an important role as a fleet base during the wars between Ptolemies and Seleucid Empire which was located in Syria and in a large part of Asia.

Later on in 2nd and 1st centuries BC., it had again a great strategic importance during the struggle of Roman Empire and pirates which were using the Cyprus' shores and preventing the sea traffic in the Mediterranean, for it was located between Asia Minor, Near East and Northern Africa Shore.

In 58 BC, Cyprus became a Roman province and in 48/47 BC, while Caesar was in Alexandria, he has given its control Ptolemaic dynasty in Egypt. In 40 BC, Marc Anthony approved the authority of Ptolemies over Cyprus. In 31 BC, when Marc Anthony lost the Actium Battle, Octavian/Augustus started to rule the Roman State and Cyprus has become his property. He has assigned officers to rule Cyprus. In 22 BC, Cyprus has become a state connected to the Senate and its position continued as it was until the new province organization of Diocletian in 293 AD.

MÖ 3. binden beri Ege ve Akdeniz dünyasıyla yoğun kültürel ve siyasal ilişkiler içinde olan Kıbrıs adası MÖ 3. yy. başlarına kadar yarı özerk nitelik taşıyan şehir devletlerinin varlıklarını sürdürmeleri ve MÖ 2. yy. başlarına kadar kullanılan Kıbrıs'a özgü hece yazısı Doğu Akdeniz'in Ön Asya kültürleri ile Ege dünyası arasında kültürel iletişimin Kıbrıs'ta yansımasını bulduğunu kanıtlamaktadır[1]. Amasyalı coğrafyacı Strabon adayı Asya'nın bir parçası olarak görmektedir ve onun bildirdiğine göre adanın çevresi 3420 stadia, uzunluğu ise 1400 stadia'dır[2].

MÖ 525 ile 333 yılları arasında Kıbrıs, Akhamenid hanedanının yönettiği Pers imparatorluğunun denetimi altında kaldı[3]. Persler ile Grek şehir devletleri arasında 5.

1 Kıbrıs hece yazısı hakkında bkz. Mitford – Masson.
2 Strabon XIV 5, 2.
3 Persler döneminde Kıbrıs hakkında bkz. Mehl 2009a.

yy. boyunca devam eden Pers savaşları sırasında Kıbrıs deniz trafiğine hakim jeostratejik öneminden ötürü Pers donanması için büyük değer taşımaktaydı.

Kıbrıs'ın Pers hakimiyeti altında bulunduğu döneme ilişkin olaylar hakkında en ayrıntılı ve güvenilir bilgiler Herodot'un eserinin çeşitli bölümlerindeki anlatımlardan edinilmektedir[4]. Herodot büyük ihtimalle Kıbrıs'a hiç gelmemişti fakat adanın coğrafi konumu ile konuşulan diller ve kültürel özellikleri hakkında çeşitli kaynaklardan edindiği bilgileri aktarmaktadır. Eserinin 7. kitabında Kıbrıs'ın o dönemdeki halkının Finike ve Etopya bölgelerinden gelen insanlardan oluştuğunu yazmaktadır. Herodot Kıbrıs'ın MÖ 6. yy. da Mısır firavunu Amasis'e (570-526) vergi ödediğini yazmaktadır. Herodot'un bu ifadeleri oldukça tartışmalıdır. Daha çok Mısır ile Kıbrıs arasında yapılmış bir müttefiklik anlaşmasının söz konusu olduğu sanılmaktadır[5]. Herodot firavun Amasis'ten sonra adanın Pers kralı Kambyses döneminde Akhamenid hanedanının egemenliği altına girdiğini yazar[6]. Herodot III. Kitabında ise Kıbrıs gemilerini Kambyses'in Pers donanmasında kullandığından bahseder[7]. Ege ve Akdeniz'deki Pers hakimiyetine karşı MÖ 499 ile 494 arasında oluşan tepki ve sıcak çatışmaya dönüşen isyana Kıbrıs'ın da katılmış olduğuna değinen Herodot bu gelişmede Salamis tiranı Onesilos'un büyük rolü olduğunu yazmaktadır[8]. Ancak Kurion şehrinin önderi Stasanor'un Persler tarafına geçmesiyle birlikte Kıbrıs adasından Perslere karşı ayaklananların yenilgiye uğratıldıkları anlaşılmaktadır[9]. Daha sonraki yıllarda Salamis'li Gorgos ve kardeşi Philaon'un Pers donanmasının bazı filolarına amirallik yaptıkları anlaşılmaktadır[10]. Herodot eserinde Kıbrıslıların günlük yaşamı hakkında da bilgi vermektedir; Örneğin Kıbrıslı denizcilerin kullandıkları bere ve külahlarından bahseder[11]. Ayrıca adanın bazı bölümlerinde rastlanan tapınak fahişeliğine de dikkati çeker[12]. Eskiçağda Babil kökenli tanrıça İştar'ın Finike'li tanrıça Astarte ile özdeşleştirildiği ve Astarte kültünün Finike coğrafyasından Kıbrıs adasına aktarıldığı düşünülmektedir. Böylece Kıbrıs Geç Miken döneminden başlayarak Aphrodite kültünün oluşumu ve gelişimi için anahtar rol oynamaya başlamıştı. Kitium da bir Astarte tapınağı ve Paphos'ta bir Aphrodite tapınağı vardır. Herodot'un Kıbrıs'taki kutsal alanlardan özellikle Aphrodite kutsal alanı için tapınak fahişeliğine dikkat çekmesinin arka planında belki de İştar kökenli Aphrodite'nin Kıbrıs'a Mezopotamya'nın doğu geleneklerinin gelmesine ve buna bağlı olarak adada ahlaki çöküntüye sebep olduğu yönünde bir yorum yapma eğilimi vardır[13].

4 Herodot'un Kıbrıs hakkındaki anlatımlarının içeriği ve yorumu hakkında bkz. Wiesehöfer 2011.
5 Herodot II 182; krşl. Reyes 1994, 69-84.
6 Bu konu hakkında bkz. Briant 1996, 61-64.
7 Herodot III 19.
8 Herodot V 104; Stylianou 1992, 426.
9 Herodot V 113.
10 Herodot VII 98; VIII 11.
11 Herodot VII 90.
12 Herodot I 199; Herodot'un Aphrodite kültü ile ilişkilendirdiği tapınak fahişeliği konusunu Strabon'un da Herodot'un anlatım şekliyle neredeyse aynen aldığı anlaşılmaktadır. Strabon XVI 1, 20.
13 Kıbrıs'ta Tapınak fahişeliği hakkında bkz. Scheer – Linder 2009, 11 ve ayrıca Brosius 2009, 138-140.

Geç bronz devrinden başlayarak Kıbrıs tarihine damgasını vuran birbirleriyle yoğun bir rekabet içinde olan yerel krallıklar olup bunlar Assur, Mısır ve Pers egemenlik alanları dışında kalabilmek için büyük çaba göstermekteydiler[14]. Ancak bu krallıklar Perslere 6. ve 5. yy. larda vergi vermekle ve savaş durumunda gemi ve asker göndermekle yükümlüydüler. Kıbrıs'ın Pers hakimiyeti altına ne zaman girdiği bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar Pers Büyük Kralı Kyros'un Babil seferi sırasında 539 yılında Kıbrıs adasının da Pers donanması tarafından ele geçirildiğini bazı araştırmacılar da Pers kralı II. Kambyses'in Mısır'ı fethettiği 525 yılının Kıbrıs'ın Pers hakimiyeti altına girmesiyle ilgili olarak bir terminus ante quem olduğunu öne sürmektedirler. Mısır seferi sırasında Pers donanması Kıbrıs gemilerine saldırmıştı[15]. 499 yılında başlayan Ionia isyanı sırasında Kıbrıs adası halkı Pers hakimiyetine karşı ayaklandı[16]. Bir Pers ordusu Kilikia'lı Artybas komutasında Kıbrıs'a gönderildiğinde ve Salamis'e doğru yürüdüğünde adanın kralları Ionia'lılardan yardım istediler. Bir yıl süren çatışmalar ve kuşatmalar sonucunda Kıbrıs adasındaki şehir devletlerinin direnci kırıldı ve Persler adaya tekrar hakim oldular. En uzun süren direnişi Soloi şehri göstermişti. MÖ 5. yy. da Kıbrıs adasının durumuna ilişkin İsokrates dışında sadece sikke buluntuları üzerinden oluşturulmaya çalışılan bir tarih yazılmaya çalışılmış ve bu bağlamda Perslerin adadaki Fenike'liler üzerinden şehir devletlerinin başındaki şehir kralları olarak anılan yöneticileri baskı altına almaya çalıştıkları öne sürülmektedir[17]. İonia isyanının hemen sonrasında basılan sikkeler üzerinde Kıbrıs hece yazıları bulunmaktadır. Daha sonra darp edilen sikkeler üzerinde Fenike yazısıyla yazılmış sözcükler bulunmaktadır.

Perslerle Ege Dünyasındaki şehir devletleri arasındaki savaşlar sırasında Kıbrıs'taki Pers hakimiyeti 465 yılında Pamphylia sahilinde Eurymedon ırmağının denize döküldüğü yerde yapılan deniz savaşında Atina ve Sparta donanmalarına yenilmelerine rağmen devam etmiştir[18]. 460 yılında Mısır'da yaşanan başarısızlıklar ve 449 yılında Atina'lı Kimon'un Kition'un kuşatılması sırasında ölümü Atina'nın denizlerdeki hegemonyasını Doğu Akdeniz'e doğru genişletme planlarının tamamen sona ermesine yol açtı. Ancak Kimon'un ölümü sonrasında diğer komutanlar Kıbrıs, Fenike ve Kilikya'lıların birleşik kuvvetlerini Salamis şehri yakınlarında karada ve denizde yenerek bölgenin denetimini ellerinde tutmak isteyen Perslerle bir anlaşma yaparak bölgeden çekilince Kıbrıs 448 yılı ve sonrasında da Pers egemenliği altında kalmaya devam etmiş oldu[19]. Kition, Marion ve Salamis şehirlerinin Atina donanmasına direnişi Sicilyalı tarihçi Diodoros'un yorumundan da anlaşıldığı üzere adanın Pers imparatorluğuna bağlılığının kanıtıydı. 411 yılında adada Abdemon ismindeki tiranın devrildiğinden bahseden Diodoros bu olayı eserinin başka bir yerinde 390 yılına tarihler ve 385 yılında Euagoras ismindeki yöneticinin adanın tamamında Pers hakimiyetini yeniden

14 Bkz., Mehl 2004, 9-21.

15 Herodot III 13.19. 26.

16 Herodot V 110 – 116.

17 Bu konu hakkında bkz. Mehl 2009b.

18 Thukydides'e göre Sparta kralı Pausanias ve Atina gemileri Kıbrıs sahiline ulaşır; Thukydides I, 94; Thukydides Peloponnes savaşını anlattığı eserinin bir başka yerinde de Atina'lıların 200 gemiyle Kıbrıs'a geldiklerinden bahseder; Thycudides I, 104.

19 Thukydides I, 112.

tesis ettiğinden bahseder[20]. Diodoros MÖ 4. yy. da Kıbrıs adasında 9 önemli şehir devleti ve daha fazla sayıda küçük yerleşmenin bulunduğundan bahseder. Gerçi bu şehir devletlerinin herbirinin birer kralı vardı ama bunların hepsi Pers kralının egemenliği altındaydılar[21].

MÖ 330 ile 312 yılları arasında hüküm süren son şehir krallarından biri olan II. Stasioikos'un darp ettirdiği sikkeler üzerinde Kıbrıs hece yazılarının ve Fenike alfabe yazısının birlikte kullanıldığı görülmektedir. Laphitos sikkeleri üzerindeki yazıtlarda Praxippos dönemi sikkeleri hariç uzun bir zaman Fenike alfabe yazısı kullanılmıştır.

Son Akhamenid kralı III. Dareios döneminde Kıbrıs'lılar ve Fenike'liler Pers donanmasında görev yapan çeşitli halk grupları arasında en deneyimlileri olarak tanımlanmaktadır[22].

Tarihi kaynaklara ve eldeki buluntulara göre Kıbrıs adasının MÖ 332 yılında İskender'in Mısır'a gelmesine kadar Pers egemenliğinde kaldığı anlaşılıyor.

Hellenistik Dönem

Levante sahilindeki Tyros şehrinin Makedonya ordusunun eline geçmesinden sonra İskender'in Mısır'a doğru ilerlemeden önce Kıbrıs'a bir deniz harekatı düzenlemeyi öngördüğü aktarılmaktadır[23]. Byblos şehrinin düşmesinden sonra Kıbrıs'taki Soloi şehri Makedonya donanmasına destek olmaları için üç gemi yollamıştır. MÖ 333 yılında İskender ile IIII. Dareios arasında İssos ovasında yapılan meydan savaşı sonrasında Kıbrıs adasındaki tüm şehir kralları İskender'in tarafına geçmişler ve 332 yılında Sidon şehrine 120 gemi yollamışlardır[24]. İskender kendisine katılan bu yeni donanma gücünü Tyros şehrinin kuşatılmasında kullandı. Bu donanmanın sağ kanadına Kıbrıs'lı Andromakhos, sol kanadına Salamis'li Pnytagoras komuta etmekteydi. İskender Tyros şehrinin kuşatılması sırasında kullanılan kuşatma makinelerinin nakliyelerinde, sökülüp takılmalarında Kıbrıs'lı işçileri kullandı. İskender MÖ 331 yılında Mezopotamya bölgesine ilerlerken Kıbrıs ve Fenike 100'er gemi tahsis ederek Peloponnes yarımadasının korunmasına katkıda bulundular.

MÖ 323 yılında İskender'in ölümü sonrasında generalleri arasında çıkan paylaşım kavgası sırasında Mısır general Ptolemaios tarafından oluşturulan Ptolemaios'ların egemenlik alanının merkezi oldu ve Kıbrıs MÖ 294 yılından başlayarak Ptolemaios'ların denetimine girdi[25]. Adaya atanan Ptolemaios yöneticisi Paphos'ta oturmaktaydı[26]. Ptolemaios'lar ile Suriye ve daha doğusundaki geniş Asya coğrafyasında onlarla hemen hemen aynı zamanda

20 Diodoros XIV 110, 5 ve XV 2,1.
21 Diodoros XVI 42,4.
22 Arrian I, 18.
23 Arrian 2, 18.
24 Arrian, gös. yer.
25 Diadokh'lar döneminde Kıbrıs hakkında bkz. Mehl 1995a.
26 Mehl 1996a.

kurulan İskender ardılı Seleukos imparatorluğu arasında çıkan savaşlar sırasında da Kıbrıs jeopolitik öneminden ötürü donanma üssü olarak büyük rol oynadı[27].

MÖ 321 yılında Kıbrıs'ın dört kralı Mısır'da kendi adını verdiği bir krallık kuran ve İskender'in en kıdemli generallerinden biri olan I. Ptolemaios Soter ile müttefiklik anlaşması imzaladılar. Bu anlaşma uyarınca Kıbrıs adasını Ptolemaios'un düşmanı general Antigonos Monophtalmos ve oğlu Demetrios'a karşı savunurlarken Ptolemaios'un askeri birliklerine komuta eden kişi daha sonra kendi adıyla anılan Selekos krallığını kurarak Ptolemaios krallığı ile yıllarca sürecek mücadelenin temelini atacak olan general Seleukos idi. Ancak bu ittifak sayesinde MÖ 313 yılında ada tamamen Ptolemeios hanedanının egemenliği altına girdi[28].

Ptolemaios'ın Kıbrıs'taki hakimiyeti 306 ile 294 yılları arasında Antigonos'un oğlu Demetrios tarafından kesintiye uğratıldı. Ancak 294 yılında adanın denetimini tekrar eline geçiren Ptolemaios Soter döneminden başlayarak MÖ 58 yılına kadar Kıbrıs kesintisiz bir şekilde Ptolemaios hanedanının egemenliği altında kaldı[29]. Kıbrıs Ptolemaios hanedanı tarafından adada görevlendirilen bir vali tarafından MÖ 2 ve 1. yy. larda ise kısa aralıklarla özerk bir krallık olarak yönetildi. Bu dönemde Kıbrıs'ın İskenderiye ve Atina ile yoğun ticari ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır. Seleukos kralı IV. Antiokhos Epiphanes döneminde (MÖ 175-164) bir Kıbrıs'lı komutandan bahsedilmektedir. Bu kişinin IV. Antiokhos'un maiyetinde görev yapan paralı askerlerin komutanı olduğu tahmin edilmektedir. Ptolemaios'lar zamanında tüm Kıbrıs'ın yerel halkının siyasi ilişkilerden bağımsız olarak geleneksel dini görevleriyle ilgilenen ve adanın her tarafından temsilcilerin katıldığı bir bilgeler grubu toplanmaktaydı. Toplantı yerlerinin neresi olduğu bilinmemekle birlikte Paphos olduğu tahmin edilmektedir. Bu toplantıların Caracalla'nın öldürüldüğü MS 217 yılına hatta Macrinus'un imparator olduğu 218 yılına kadar devam etmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu toplantılarda tanrılaştırılmış Roma imparatorlarının anıları da kült törenleriyle kutsanmaktaydı[30].

6. Suriye-Mısır savaşı sırasında 168 yılında Ptolemaios hanedanı Seleukos kralı IV. Antiokhos'un şartlarını kabul etmeye hazır olduklarını belirtince Antiokhos Kıbrıs adasını istedi[31]. Böylece Suriye sahiline buradan saldırı yapılmasını önlemeye çalışacaktı. Kıbrıs Ptolemaios krallığının donanma inşa edebilmesi için elverişli ormanlara sahip önemli bir üs idi[32]. Bu nedenle Kıbrıs'ı hiçbir zaman Seleukoslara bırakmak niyetinde değillerdi. Ancak IV. Antiokhos'un Kıbrıs'a gönderdiği birlikler adadaki Ptolemaios valisi Ptolemaios Makron'un Seleukos'ların tarafına geçmesiyle adayı kolayca ele geçirirler[33].

27 Bkz. Mehl 1998.
28 Bkz. Hölbl 2004, 18-22.
29 Bkz. Mehl 1996b.
30 Roma döneminde Kıbrıs'ta tapınım gören kültler hakkında bkz. Mitford 1990.
31 Mittag 2006, 210 vd., 213, 221.
32 Bagnall 1976, 38-79.
33 Livius 45.11.9; Ptolemaios Makro hakkında bkz. Fischer 1980, 208.

IV. Antiochos Roma'nın da arabuluculuğu nedeniyle Kıbrıs'ta sıkışmaya başlar. Çünkü Ptolemaios'lar Roma'nın aracılığıyla IV. Antiokhos'un adayı terketmesini sağlarlar. IV. Antiokhos 165 yılında bir kez daha Kıbrıs adasını ister. Ada Bakır madenleri ve ağaç bakımından çok zengindir[34].

MÖ 2. ve 1. yy. larda Doğu Akdeniz'de deniz trafiğini büyük ölçüde engelleyen korsanların da kullandığı anlaşılan Kıbrıs sahillerinin korsanlar ile Roma devleti arasındaki mücadelede de Anadolu yarımadası, Ön Asya ve Kuzey Afrika sahili arasında büyük stratejik öneme sahip olduğu görüldü[35].

MÖ 100 yılında Roma senatosunun kabul ettiği Lex de piratis sayesinde Doğu Akdeniz deniz trafiğini büyük ölçüde kesintiye uğratan korsanlarla mücadelenin hukuki alt yapısı oluşturulurken Kıbrıs ta denetimi elinde bulunduran yerel krallar korsanlar ile her türlü işbirliğinden uzak durulması önerilmiştir. Korsanların özellikle Kilikia ve Pamphylia'da bazı şehirlerin limanlarına yanaşma imkanı buldukları ve başta Side olmak üzere bazı şehirlerde serbestçe ellerindeki esirleri köle olarak sattıkları anlaşılmaktadır[36].

MÖ 58 yılında Roma devleti tarafından eyalet olarak düzenlenen Kıbrıs'a praetor rütbesinde bir vali atandı. MÖ 48/47 yılında Iulius Caesar'ın İskenderiye'de bulunduğu sırada Mısır'da bulunan Ptolemaios hanedanının mensuplarının denetimine verilen Kıbrıs MÖ 40 yılında Marcus Antonius'un Ptolemaios'ların Kıbrıs üzerindeki denetim yetkilerini onaylaması üzerine ada Ptolemaios hanedanının son temsilcisi VII. Kleopatra Philopator'un elinde kaldı. MÖ 31 yılında Aktaion savaşında Marcus Antonius Octavianus/ Augustus'a yenilince ve Octavianus tüm Akdeniz dünyasını Roma devletinin başındaki tek adam olarak yönetmeye başlayınca Kıbrıs adası MÖ 30 yılından başlayarak Octavianus'un mülkiyetine geçti ve onun atadığı praetor rütbesindeki memurlar tarafından yönetilmeye başlandı. MÖ 22 yılında Kıbrıs senatoya bağlı eyaletler arasına alındı ve adaya vali olarak bir proconsül atandı. Adaya herhangi bir lejyon birliği konuşlandırılmadı. MS 50 yılında adaya havarilerden Tarsus'lu Paulus'u Kıbrıs doğumlu piskopos Barnabas'ın getirdiğini ve adada Hristiyanlık dinini yaymasını istediği bilinir. Kıbrıs'ın senato eyaleti olarak yönetilme konumunu Diokletian tarafından MS 293 yılında yapılan yeni eyalet düzenlemesine kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır[37]. Roma döneminde Kıbrıs'ta kültürel yönden Mısır etkisinin devam ettiğinin göstergelerinden biri de adada Roma dönemi boyunca 29 Ağustos günü başlayan Mısır takviminin kullanılması olmuştur.

Tarihçi Ammianus Marcellinus Kıbrıs adasının gemi çekmek için elverişli limanlara sahip olduğunu ve çok verimli topraklarının bulunduğunu yazar[38]. Ammianus, Kıbrıs

34 Strabon 14.6.5; Kıbrıs'ın ekonomik durumu hakkında bkz. Mehl 1995b.
35 Doğu Akdeniz'de korsanlık hakkında bkz. Pohl 1993, 208 vd.; de Souza 1999, 97-179.
36 Strabo XIV, 3, 2.
37 Roma döneminde Kıbrıs'ın yönetimi hakkında bkz. Mitford 1980.
38 Amm. XIV 8, 14.

adasını anlatırken Tamassos'taki bakır madenlerinden, Paphos'taki Aphrodite tapınağından, Salamis'teki Zeus kutsal alanından bahseder. Yukarıdaki kısa tarihi özetten de anlaşılacağı üzere Kıbrıs adasının MÖ 1. binikinci çeyreği ile MS 4.yy. arasındaki siyasi tarihine ada üzerinde yaşayanların birbirlerine üstünlük sağlama mücadelesinden çok Doğu Akdeniz'in denetimini elinde bulundurmak isteyen bölgelerüstü güçlerin savaşımı ve bu çok taraflı çatışmayla doğrudan bağlı siyasi gelişmeler damga vurmuştur.

Prof. Dr. Mustafa H. Sayar
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı,
Beyazıt-İSTANBUL
mhsayar@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6339-9002

Kaynakça

Bagnall 1976 — R.S. Bagnall, The Administration of the Ptolemaic Possesions. New York, (1976).

Briant 1996 — P. Briant, *Histoire de l' Empire Perse du Cyrus à Alexandre*. Paris (1996).

Brosius 2009 — M. Brosius, "Tempelprostitution im antiken Persien?" içinde: T.S. Scheer - M. Linder (ed .) *Tempelprostitution im Altertum: Fakten und Fiktionen*, Oikoumene 6. Berlin (2009) 126–153.

Fischer 1980 — Th. Fischer, *Seleukiden und Makkabäer*. Bochum (1980).

Hölbl 2004 — G. Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*. Darmstadt (2004).

Mehl 1995a — A. Mehl, "Zypern und die großen Mächte des Hellenismus", *Ancient Society* 26, (1995), 93-132.

Mehl 1995b — A. Mehl, "Zyperns Wirtschaft in hellenistischer Zeit", *Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 14. 2, 1995, 27-50.

Mehl 1996a — A. Mehl, "Zyperns Städte im Hellenismus: Verfassung, Verwaltung und führende Gesellschaft", içinde: W. Leschorn – A. V. B. Miron – A. Miron (ed.) *Hellas und der griechische Osten. Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag*. Saarbrücken, (1996) 127-152.

Mehl 1996b — A. Mehl, "Militärwesen und Verwaltung der Ptolemäer in Zypern", *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* 38, 1996, 215-260.

Mehl 1998 — A. Mehl, "Stadt-Staat-Begegnung von Kulturen. Grundsätzliche Gedanken ausgehend vom hellenistischen Zypern", içinde: U. Fellmeth - H. Sonnabend (ed.) Alte Geschichte: *Wege – Einsichten – Horizonte. Festschrift für E. Olshausen zum 60. Gebortstag*. (Spudasmata 69). Hildesheim-Zürich-New York (1998) 143-167.

Mehl 2004 — A. Mehl, "Cypriot City Kingdoms. No Problem in the Neo-Assyrian. Late Egyptian and Persian Empires, but Why to be Abolished Under Macedonian Rule ?", *Epetirida Kentrou Epistimonikon Erevnon* 30, 2004, 9-21.

Mehl 2009a	A. Mehl, "Zyperns Stadtkönige bis zum 500 v. Chr." içinde: R. Bol - K. Kleibel -S. Rogge (eds.) *Zypern – Insel im Schnittpunkt interkultureller Kontakte*. Symposium Mainz 7-8. Dezember 2006. Münster, (2009) 191-212.
Mehl 2009b	A. Mehl, "The Relations Between Egypt and Cyprus from Neo-Assyrian to Achaemenid Rule (7/6th cent. B. C.)" içinde: D. Michalides ve diğ. (ed.) *Proceedings of the International Conference 'Egypt and Cyprus in Antiquity'*. Oxford (2009) 60-66.
Mitford 1990	T.B. Mitford, "The Cults of Roman Cyprus", *ANRW* II 18. 3, 1990, 2176 - 2211.
Mitford 1980	T.B. Mitford, "Roman Cyprus" içinde: H. Temporini (ed.) *Aufstieg und Niedevgang der römischen Welt*, II 7. 2, Berlin New York (1980) 1285 -1384.
Mitford – Masson 1982	T.B. Mitford - O. Masson, "The Cypriot Syllabary" içinde: J. Boardman - N.G.L. Hammond (ed.) *The Cambridge Ancient History Volume III – Part 3: The Expansion of the Greek World , Eighth to Sixth Centuries B.C.*, Cambridge: Cambridge University Press, (1982) 71-82.
Mittag 2006	P.F. Mittag, *Antiochos IV. Epiphanes. Eine politische Biographie*. Berlin (2006).
Pohl 1993	H. Pohl, *Die römische Politik und die Piraterie im östlichen Mittelmeer vom 3. bis zum 1. Jh. v. Chr*, Berlin (1993).
Reyes 1994	A.T. Reyes, *Archaic Cyprus. A Study in the Textual and Archaeological Evidence*. Oxford (1994).
Scheer –Linder 2009	T.S. Scheer – M. Linder (ed.), *Tempelprostution im Altertum. Fakten und Fiktionen*. Oikoumene 6. Berlin (2009).
de Souza 1999	P. de Souza, P*iracy in the Greco-Roman World*. Cambridge (1999).
Stylianou 1992	P.J. Stylianou, "The Age of the Kingdoms: A Political History of Cyprus in the Archaic and Classical Periods" içinde: Th. Papadopoulos (ed.) *Meletai kai Hypomnemata II* (1992), 375-530.
Wiesehöfer 2011	J. Wiesehöfer, "Herodot und Zypern" içinde: von R. Rollinger – B. Truschnegg – R. Bichler (ed.) *Herodot und das Persische Weltreich*. Wiesbaden (2011) 717-734.

MARMOR TROADENSE TİCARETİNDE ALEXANDRIA TROAS'IN ROLÜ

Erhan Öztepe

Abstract

Alexandria Troas, one of the leading Roman settlements of the Northwestern Aegean was established in the Hellenistic Period and turned into a Roman colony by Emperor Augustus. The city rapidly improved after gaining this status mostly due to its harbor as well as its exemption from all the taxes. The most important export of the city was a type of granite which was quarried from the nearby Çığrı Mountain and known to be as "marmor Troadense". The monolith columns carved from this certain granite were exported not just to Anatolia but nearly to every single Roman city within the Mediterranean basin. It is seen that the columns with lengths of 12 m were mostly exported to the Roman cities of Italy but mainly to Rome itself. The export of the columns which continued well into the end of the 4th century AD was ceased around a century later mostly due to the economic crisis, decreasing demand to granite columns and maybe even due to the loss of importance of the city's harbor.

Troas Bölgesinin Erken Hellenistik dönemde kurulmuş olan antik yerleşimlerinden biri olan Alexandria Troas, kuruluşundan başlayarak MS 4. yüzyıla kadar olan süreçte bulunduğu coğrafi konumun avantajları ve limanı sayesinde gelişim göstermiştir[1] (Fig. 1). Antik kentin gelişiminde kuşkusuz *Colonia Augusta Troadensis* adıyla bir Roma kolonisine dönüştüğünde limanı ile birlikte ticari olanaklara sahip olması kadar *İus İtalicum* hakkının tanınması da etkili olmuştur[2]. Roma İmparatorluk dönemi ile birlikte Kuzey Ege'de yer alan önemli limanlardan birine sahip olan antik yerleşim, aynı zamanda Karadeniz ile Akdeniz arasında antik dönem deniz ticaretindeki uğrak noktalarından biri olmalıdır (Fig. 2).

Alexandria Troas'ın Roma İmparatorluk döneminde bir emporio'ya sahip olduğu yazılı kaynaklarca bilinmektedir[3]. Antik kentin limanı bir diateichisma aracılığıyla ticari amaçlar için kullanılan belki de bir serbest ticaret bölgesi olarak kentin genelinden ayrılmaktadır[4] (Fig. 3). Bu durum MÖ 12 yılından beri Alexandria Troas'ın bir gümrüğe sahip olmasıyla da desteklenmektedir[5]. Antik kentin ekonomik olarak büyümesinde önemli rol üstlenen liman bölgesinden Alexandria Troas'ın bir Roma kolonisine dönüşmesinden itibaren ihraç edilen en önemli ürün Roma döneminde "*marmor Troadense*" olarak adlandırılmış olan granittir[6].

1 Alexandria Troas'ın kuruluş dönemi ile ilgili olarak bkz. Schwertheim 2008, 173 vd.

2 Ius Italicum hakkı ile ilgili olarak bkz. Schneider 2012, 97. Metin içinde kullanılan ve kaynakçada belirtilen süreli yayınlar için AA 2014 "Liste der Abkürzungen für Zeitschriften" 1-49'da belirtilen kısaltmalar kullanılmıştır.

3 Ricl 1997, 150 No.151, 152 No.152; Ruffing 2006, 140, 146; Özhan 2015, 108.

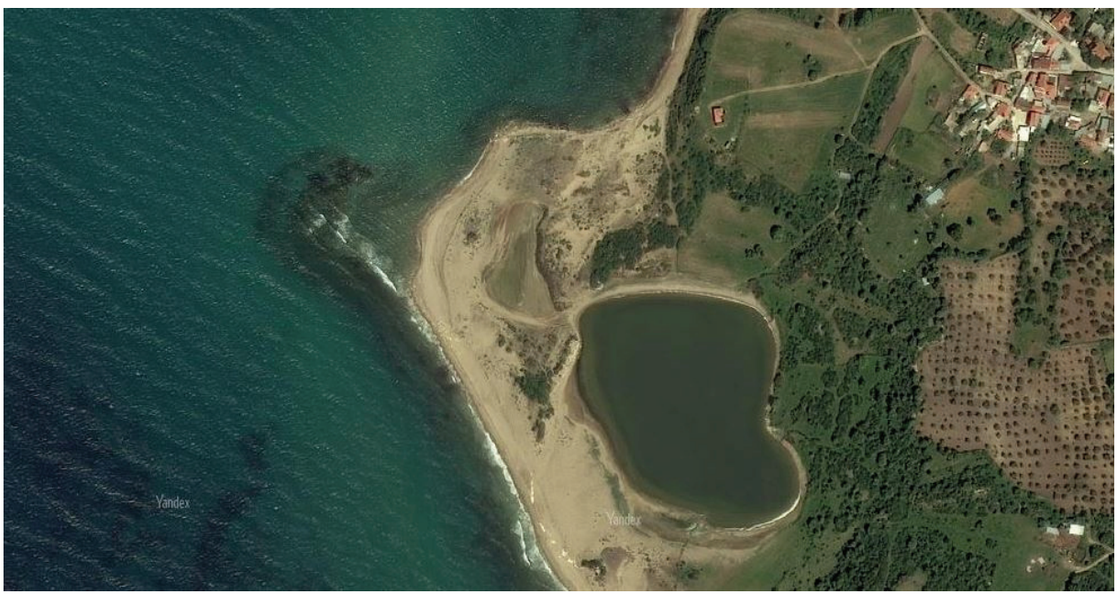
4 Ruffing 2006, 146.

5 Schulz 2002, 33 v.d.; Ruffing 2006, 146.

6 Çığrı dağı etrafından elde edilen söz konusu granit içerisinde barındırdığı erguvan-gri renkli feldspat damarlar nedeniyle Scalpellini tarafından "granito violetto" adıyla tanımlanmıştır. Daha sonraları da Raniero Gnoli tarafından "granito della Troade" olarak adlandırılmıştır bkz. Albustanlıoğlu 2011, 27, dipnot 45; Lazzarini 2002, 246.

Figür 1. Alexandria Troas ve Yakın Çevresi.

Figür 2. Alexandria Troas Antik Limanı.

Figür 3. Alexandria Troas Antik Limanı, İç Liman Bölümü.

Yapılan çalışmalar gri renkli bu granitin günümüzde üzerinde Neandria antik yerleşimin yer aldığı Çığrı Dağı etrafındaki yaklaşık 100 km²'lik bir alana yayıldığını göstermektedir[7]. 19. yüzyıl seyyahlarından başlayarak günümüze kadar pek çok araştırmacı tarafından incelenmiş olan söz konusu sahada, antik dönemde kullanım görmüş olan ocaklar tespit edilmiştir[8]. Bugün Koçali, Akçakeçili, Turplu Tepe, Yarıktaş, Küçük Turplu Tepe, Erikli Sivritepe gibi pek çok antik üretim izlerine ve ürünlerine rastlanılan ocak görülebilir durumdadır[9] (Fig. 4) İlk olarak Arkaik ve sonrasında Klasik dönemde Neandria'da kullanılmak üzere yerel ihtiyaçların karşılanması amacıyla işletilmiş olan ocaklar Hellenistik dönemde yeni kurulan Alexandria Troas'ın ihtiyaçlarına hizmet etmiş olmalıdır[10]. Roma döneminde özellikle MS. 2. yüzyılın ortasından itibaren Roma kentinde ve eyaletlerde *marmor Troadense* sütunlara olan ilgi ve talebin artması neticesinde antik ocakların üretimlerinin bölge dışına ihraç edilmeye başladığı söylenebilir[11]. Roma çağında Alexandria Troas'ın içerisinde hatırı sayılır bir oranda

7 Kestanbol kaynağı olarak da adlandırılabilecek olan granit ile ilgili genel olarak bkz. Birkle-Satir 1994, 144 vd.; Lazzarini 2002, 246; Yavuz 2014, 495 vd.

8 19 yüzyıldan günümüze bölgede incelemelerde bulunan araştırmacılar hakkında toplu bir değerlendirme için bkz. Ay-Tolun 2017, 267 vd.

9 *Koçali*: Sayar-Erguvanlı 1955, 85; Cook 1973, 208 vd.; Işık 1977, 125 vd.; Ponti 1995, 294 vd.; Feuser 2009a, 16; Haudenschield 2011, 89; Yavuz 2014, 504 v.d.; Ay-Tolun 2017, 269-270 *Akçakeçili:* Ponti 1995, 309-312; Feuser 2009a, 17; Yavuz 2014, 504 vd. Akçakeçili yakınlarındaki antik taş ocağı Yavuz ve Haudenschild tarafından Zurnacı Değirmeni olarak adlandırılır Haudenschield 2011, 90; Yavuz 2014, 500 vd. Aynı bölgede "Sığırasarı Tepesi" olarak adlandırılan mevkiide terk edilmiş bir ocak daha bulunmaktadır Haudenschield 2011, 91.

10 Ocakların ilk faaliyet zamanını en erken Arkaik döneme kadar götürebilmek Neandria'daki kullanımdan dolayı mümkün görünse de ekseriyetle faaliyetin başlangıcı MÖ 5. yüzyıl olarak kabul görmektedir. Ponti 1995, 292; Schulz 2000, 105; Feuser 2009a, 17; Ay-Tolun 2017, 268.

11 Ponti 1995, 292; Feuser 2009a, 17, dipnot 17; Ay-Tolun 2017, 268.

Figür 4. Koçali Antik Taş Ocağı.

yapı elemanı ve döşeme taşı olarak kullanılan bu granit türünün, özellikle İmparator Hadrian döneminde yaygınlaşmış gözüken kullanımının bu dönemde neredeyse yalnızca yekpare büyük boyutlu sütun üretimine yöneldiği anlaşılmaktadır[12]. Antik kentin ekonomisine büyük girdi sağladığı anlaşılan *marmor Troadense* ürünü yekpare sütunların MS. 2. yüzyılda Akdeniz yöresinde yer alan eyaletlere sevk edildiği, bu sevkiyat içerisinde de Roma'nın ayrıcalıklı bir yer aldığı görülmektedir[13]. Yapılan çalışmalar Troas bölgesi kaynaklı granitin 1. ve 2. kullanım olarak Akdeniz çevresinde geniş bir alana hitap ettiğini göstermektedir. Ancak bu sevkiyatın ne kadar sürdüğü ya da Çığrı Dağı etrafındaki ocakların ne kadar süreyle faal oldukları konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumun en önemli sebebi bugüne kadar gerek Koçali gerekse de Akçakeçili köyleri yakınındaki büyük boyutlu granit sütun imal eden ocaklarda bu üretim ile ilgili herhangi bir yazılı kaynağa ulaşılmamış olmasıdır. Ancak her iki ocak ile birlikte Neandria antik yerleşiminin suru dışında pek çok alanda işlenerek bırakılmış olan sütunların varlığı azalan talep ya da ekonomik koşullarla açıklanabilir gözükmektedir. Ocakların ne kadar süre ile işletildiğine dair farklı görüşler ortaya konulmaktadır. İleri sürülen görüşler genel olarak MÖ 5. yüzyıl ile MS 5. yüzyıl aralığını göstermektedir (Tablo. 1). MS 414 ve 416 yıllarında İmparator Theodosius'un yayınladığı iki kararname neticesinde (*Codex Theodosianus XI.28,9,11*) Küçük Asya'nın vergiden muaf tutulduğu Dokimeion ve Prokonnesos ile birlikte özel işletmecilerden alınarak doğrudan Roma idaresince

12 Russell 2013, 88.

13 Ward-Perkins 1980, 49, Albustanlıoğlu 2011, 27 dipnot 45.

Tablo 1: Marmor Troadense / Antik Ocakların Tarihlendirilmesi.

Sıra No	Önerilen Tarih Aralığı	Önerme Sahibi	Kaynakça
1	MÖ 500-MS 500	S. Feuser	Feuser 2009, 17
2	MÖ 310-MS 395	E.Vural Yavuz	Yavuz 2014, 507
3	MÖ 310-MS 410	E. Haudenschield	Haudenschield 2011
4	Arkaik Dönem MS 414-416	T. Albustanlıoğlu	Albustanlıoğlu 2011, 27 v.d dipnot 45
5	MÖ 5. Yüzyıl lokal kullanım MS 2. Yüzyıl yaygın kullanım Kullanım/İkinci kullanım sonu Rönesans	G. Galetti L. Lazzarini M. Maggetti	Galetti ve diğ. 1992, 168 Tablo.1
5	Geç Roma Dönemi	J.M. Cook	Cook 1973, 209
6	Geç Roma Dönemi	M.A. Işık	Işık 1977, 128

işletilmeye başladığı anlaşılmaktadır[14]. Anadolu'nun bu üç önemli taş üretim merkezinin üretiminin paralel biçimde daralması muhtemelen talebin azalması belki de ekonomik krizin yaşanması ile açıklanabilir. Antik taş ocaklarından çıkarılmış olan ve ocaklarda bırakılmış olan yekpare sütunlarla benzer özelliklere sahip olanlara antik liman çevresinde rastlanıyor olması Alexandria Troas'ın marmor troadense kaynaklı ürünlerin ihracatındaki rolünü ispatlıyor niteliktedir. Yekpare granit sütunların talebine olan ilginin azalması, ekonomik kriz gibi etkenlerin yanında antik kentin limanının ne kadar süre ile kullanımda olduğu da ihracatın ne zamana kadar sürmüş olabileceğine işaret edebilir. Taş ocaklarının çevresinde yapılan yüzey araştırmaları ocaklarda yapılan analiz sonuçları birbirleri ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Koçali taş ocağı çevresinde yürütülmüş olan yüzey araştırması sonucu Geç Roma - Erken Bizans dönemi yerleşim izleri ile birlikte seramik bulgulara rastlanmıştır[15]. Alexandria Troas'ın antik liman bölgesinde yapılan yüzey araştırmalarında ise *marmor Troadense*'den imal edilmiş olan sütunların yanında MÖ 1. ve MS 1. yüzyıl aralığından başlayarak MS 7. yüzyılın erken evresine kadar uzanan bir dağılım göstermektedir[16]. Bu durum özellikle MS 414 ve 416 yıllarındaki İmparator Theodosius'un yayınlamış olduğu kararnameler sonrasında antik ocaklardaki üretimin yaklaşık bir yüzyıl kadar belki küçülerek devam etmiş olabileceğini düşündürmektedir[17]. Ancak MS 5. yüzyılda yaşanmış olan şiddetli bir depremden Alexandria Troas'ın da zarar görmüş olması muhtemeldir. MS 484 yılında Kuzeybatı Ege'de yaşanan şiddetli depremden Callipolis, Hellespont ve Tenedos'un ciddi zarar gördüğü bilinmektedir[18]. Tenedos'u etkilemiş olan bu depremin Alexandria Troas'a özellikle de limanına zarar vermiş olması olasıdır. Büyük ihtimalle bu tarihten sonra kentte

14 Feuser 2009a, 17; Albustanlıoğlu 2011, 27 vd. dipnot 45; Ay-Tolun 2017, 268.
15 Böhlendorf-Arslan 2013, 435 v.d.
16 Feuser 2009b, 21.
17 Ay-Tolun 2017, 278 antik ocakların MS 6. yüzyıla dek işletilmiş olabileceğini ifade etmektedir.
18 Haudenschild 2011, 119.

ve limana bağlı kent ekonomisinde değişimlerin yaşandığı düşünülebilir. Alexandria Troas'ın MS 5. yüzyılda ismine 451 yılında Chalcedon Konsilinde "*Pionius Troadensis"* ve 458 yılında "*Pionius Troadis"* isimleriyle Hıristiyanlıkla ilgili metinlerinde rastladıktan sonra MS 8. yüzyılda, 787 yılına kadar kent ile ilgili bilgilerimizin azlığı, MS 484 depremi öncesinde kentte yaşamın ve ticaretin varlığına işaret ediyor olmalıdır[19]. Olasılıkla deprem sonrası kentin uğradığı yıkım ve yeni inanç sistemi olarak Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması ile genelde büyük boyutlu tapınaklar için imal edilen yekpare granit sütunlara olan ilginin ekonomik sıkıntılarla birlikte azalması hem üretimin yavaşlayarak durma noktasına gelmesine hem de antik limandan sevkiyatların giderek azalmasına neden olmuş olmalıdır.

Prof. Dr. Erhan Öztepe
Ankara Üniversitesi, D.T.C.F.
Arkeoloji Bölümü - Sıhhiye / ANKARA
eoztepe@ankara.edu.tr ; erhanoztepe@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0558-8870

Kaynakça

Albustanlıoğlu 2011 — T. Albustanlıoğlu, *Roma İmparatorluk Döneminde Mermer Ocakları Organizasyonu*, Ankara (2011).

Ay-Tolun 2017 — M. Ay - V. Tolun, "Troas Bölgesi'ndeki Antik Granit Ocakları: Yeni Bulgular", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 23, 2017, 265-295.

Birkle-Satir 1994 — P. Birkle - M. Satir, "Geological Aspects of the Use of Kestanbol Quartz-monzonite Intrusion (Troas/Turkey) as Construction Material in Archaeological Sites around the Mediterranean Sea". *Studia Troica* 4, 1994, 143-155.

Böhlendorf-Arslan 2013 — B. Böhlendorf-Arslan, "2010 Yılında Ezine, Bayramiç ve Ayvacık İlçelerinde Bizans Dönemi Yerleşimleri" 29. *AST*, Cilt 2, Ankara (2013), 431-452.

Cook 1973 — J.M. Cook, *The Troad, an Archaeological and Topographical Study*. Oxford (1973).

Feuser 2009a — S. Feuser, *Der Hafen von Alexandria Troas*, Asia Minor Studien, 63, Bonn (2009).

Feuser 2009b — S. Feuser, "Elaia ve Aleksandria Troia. İki Antik Limanın Arkeolojik, Sualtı Arkeolojik ve Jeofizik Yüzey Araştırması" içinde: K. Toker (ed.) *Mavi Paylaşım*, 7. *Sualtı Sporları ve Bilimleri Toplantısı*, 1-3 Mayıs 2009, (2009), 18-28.

Galetti ve diğ. 1992 — G. Galetti - L. Lazzarini - M.Maggetti, "A First Characterization of the Most Important Granites Used in Antiquity" içinde: M. Waelkens - N. Herz - L. Moens (ed.), *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographia 4, Leuven (1992), 167-178.

Işık 1977 — M. A. Işık, "Çanakkale -Koçali ve Akçakeçili Köyü Yakınlarındaki Granit Sütun Yatakları", *Türk Arkeoloji Dergisi* 24.1, 1977, 125-135.

19 Ramsay 2010, 152.

Haudenschield 2011	E. Haudenschield, *The Kestanbol Instrusion (Western Turkey) and its Importance as a Building Stone: Application of Cosmogenic ^{10} Be to Archaeology*. (Yayınlanmamış Master Tezi) Bern (2011).
Lazzarini 2002	L. Lazzarini, "La determinazione della provenienza dele pietre decorative usate dai Romani" içinde*:* M. de Nuccio - L. Ungaro (ed.), *i marmi colorati* della *Roma Imperiale.* Venezia (2002), 223-265.
Özhan 2015	T. Özhan, "New Inscription from Smintheion: Dedications, Epitaphs, and Fragments" içinde: A. C. Özgünel (ed.), *In Search of Apollo Smintheus. Smintheion,* İstanbul (2015), 107-123.
Ponti 1995	G. Ponti, "Marmor Troadense - Granite Quarries in the Troad. A Preliminary Survey", *Studia Troica 5*, 1995, 291-320.
Ramsay 2010	W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge (2010).
Ricl 1997	M. Ricl, *The Inscriptions of Alexandreia Troas*, IGSK 53, Bonn, (1997).
Ruffing 2006	K. Ruffing, "Städtische Wirtschaftspolitik im hellenistisch –römischen Kleinasien? Zur Funktion der *Emporia*" içinde: H. -U. Wiemer (ed.), *Staatlichkeit und politisches Handeln in der römischen Kaiserzeit*, Berlin (2006), 123-150.
Russell 2013	B. Russell, *The Economics of Roman Stone Trade*. (Oxford 2013).
Sayar-Erguvanlı 1955	M. Sayar - K. Erguvanlı, *Türkiye Mermerleri ve İnşaat Taşları*, İstanbul (1955).
Schneider 2012	G. Schneider, "Ius Italicum", DNP 6, Stuttgart 2003/2012, 97.
Schulz 2000	A. Schulz, *Die Stadtmauern von Neandreia in der Troas*, Asia Minor Studien 38, Bonn (2000).
Schulz 2002	A. Schulz, "Die Befestigungsanlage von Alexandreia Troas", *Studien zum antiken Kleinasien* V, *Asia Minor Studien* 44, Bonn (2002), 33-58.
Schwertheim 2008	E. Schwertheim, "Neues zur Frühgeschichte der römischen Kolonie in Alexandria Troas", *Studien zum antiken Kleinasien* VI, *Asia Minor Studien* 55, Bonn (2008), 33-58.
Ward-Perkins 1980	J.B. Ward-Perkins, "Nicomedia and the Marble Trade", *BSR* 48, 1980, 23-69.
Yavuz 2014	E.V. Yavuz, "Antique Quarries of Marmor Troadense (NW Turkey): Insights from Field Mapping and Absolute Dating", *Turkish Journal of Earth Sciences* 23, 2014, 495-512.